

המהות והתפישה של נופים אסוציאטיביים

נדב שדה ואליהו שטרן

תקציר

נופים אסוציאטיביים מבטאים את הקשר שבין המקום לבין האדם המתבונן בו. נופים אלה מתקשרים לאסוציאציות בנות הגדרה הקשורות לדת ואמונה או להיסטוריה ולמיתוסים, לאידיאולוגיה, לפולקלור ואפילו לאמנות ולשירה. לא ניתן לזהות את הנוף האסוציאטיבי ללא אסוציאציות אלה. בשונה מנופים אחרים, הקשר בין האדם למקום מתבסס על מידע וידע מוקדמים במגוון נושאים בהם ניתן כל פרט במידה שונה. המחקר הנוכחי עוסק בתפישה ובמהות של הנופים האסוציאטיביים, ובאופן בו מעניק האדם זהות לנוף בהסתמך על הידע שלו ועל תכונותיו האישיות. המאמר מציע מסגרת אוניברסלית לזיהוי המקורות הקוגניטיביים שיוצרים את מהותם שלהנופים האסוציאטיביים. לשם כך, המחקר מתבסס על שתי אסכולות פילוסופיות: אקזיסטנציאליזם ואמפיריציזם. ההשערה המרכזית טוענת שתכונותיו האישיות של הפרט משפיעות על הדרך בה הוא תופש נופים אסוציאטיביים, כאשר הגישה האקזיסטנציאליסטית משפיעה על התוכן שהפרט יצוק אל הנוף שהוא מזהה והגישה האמפיריציסטית משפיעה על מוחשיות הנופים שזיהה. בחינתן של השערות אלה נסמכה על מדגם של 220 משתתפים (סטודנטים לגיאוגרפיה וסטודנטים בקורס למורי דרך) שענו על שאלון בו הוצגה הגדרה כללית לנוף אסוציאטיבי והתבקשו לתת דוגמא לנוף, ספציפי שכזה ולאפיינו. תוצאות המחקר אכן מאששות את ההשערה ומעידות על כך שמאפייניו ותכונותיו האישיות של הפרט מהווים את הבסיס ממנו מתפתחת תפישתו. דרך יצירת הנוף האסוציאטיבי היא אמנם אוניברסלית, אך לא התכונות האישיות הדרושות ליצירתו. לצורך מיפוי שיטתי של נופים אסוציאטיביים, יש לבחור אוכלוסיית מחקר רחבה ומגוונת שתייצג את כל קבוצות האוכלוסייה. בהתבסס על אוכלוסיית זו ניתן יהיה למפות בצורה מייצגת את הנופים האסוציאטיביים הנתפשים ובכך לעדן ולאפיין ביתר דיוק מכלולי נוף, למשל את אלו של תמי"א 35. מלות מפתח: נוף אסוציאטיבי, תכונות אישיות, אמפיריציזם, אקזיסטנציאליזם

בשנת 1996 נערכה בווינה פגישת מומחים של וועדת המורשת העולמית של אונסקו שדנה בערך האוניברסאלי יוצא הדופן של נופי התרבות באירופה (UNESCO, 1996) ובה נערכה ההבחנה הראשונה בין שלוש קבוצות עיקריות של נופי תרבות: נופים אורגניים (ורנקולריים) – משאריים או מתמשכים, נופים מתוכננים ונופים אסוציאטיביים. שתי הקבוצות הראשונות נחקרו באינטנסיביות רבה ומרבית נופי התרבות שנרשמו על ידי אונסקו כאתרי מורשת עולם שייכים לקבוצות אלה. לעומתם, חקר הנופים האסוציאטיביים הוא דל מאד. אחד ההסברים לכך היא הסובייקטיביות

שדה, נ. ושטרן,
א. (2016). המהות
והתפישה של נופים
אסוציאטיביים. **תכנון**,
13(1): 154-176.

הרבה הנדרשת להגדרת נוף שכזה. נופי תרבות אסוציאטיביים מבטאים את הקשר שבין המקום לבין האדם המתבונן בו. אולם בשונה מנופים אחרים, הקשר בין האדם למקום מתבסס על מידע וידע מוקדמים במגוון נושאים בהם ניתן כל פרט במידה שונה. כפי שהוגדר על ידי אונסקו, "נוף תרבות אסוציאטיבי, הוא נוף המתקשר לאסוציאציות ברות הגדרה של עוצמה, אמונה, אמנות או תרבות. לא ניתן לזהות את הנוף האסוציאטיבי ללא אסוציאציות אלה" (Fowler, 2003). יש נופים אסוציאטיביים הקשורים לדת ואמונה או להיסטוריה ולמיתוסים, לאידיאולוגיה, לפולקלור ואפילו לאמנות ולשירה. מורכבות העיסוק בנופים האסוציאטיביים היא בכך שהם סובייקטיביים ומהותם עשויה להשתנות בין אדם לאדם והמטען המנטאלי-רגשי-אינטלקטואלי שהוא נושא עמו. Antrop (2005) הכיר בכך ש"ההקשר הסובייקטיבי של הנוף עולה בעקביות במחקר המדעי ועיקר חשיבותו לאדם נובעת מכך שהוא יוצר אווירה. הנוף הוא במידה רבה יצירה המתרחשת במוחו של האדם, הוא מהווה יצירה חברתית, הוא יוצר איכויות אסתטיות המשפיעות על איכות החיים של האדם, הוא מעשיר ומפרה את האדם ולהיפך, הוא מהווה גורם מתווך בין מצבים פיזיים למצבי רוח". בהגדרה אחרת הוא טוען שנוף תרבות אסוציאטיבי "הוא סמן של ערכים תרבותיים (סימבוליים, דתיים, אמנותיים וחזותיים-אסתטיים) ו/או משמש עדות או זיכרון להישגים חשובים" (Antrop, 2006). משמעויות אלה מקנות לנופים האסוציאטיביים חשיבות מיוחדת בתחום התכנון האינטגרטיבי ככלל ובתכנון הנוף בפרט.

אחת הדוגמאות לתכנון אינטגרטיבי היא תמ"א 35 במסגרתה הוגדרו ונתחמו מכלולי נוף. זיהויים והגדרתם של מכלולים אלה, כמו גם מתחמים קטנים יותר לתכנון נופי, נסמכים בדרך כלל על שני מרכיבים עיקריים: מבנה השטח (ההיבט הוויזואלי) ותפקודו (ההיבט הביו-פיזי ושימושי הקרקע). אולם, תיחום, תכנון וניהול משאבי נוף חייבים להתחשב גם בערך ובמשמעות של הנוף (למשל, Selman, 2006). הערך והמשמעות מתייחסים לאיכויות ולמרכיבים הקוגניטיביים. אלה הם המרכיבים היוצרים נופים אסוציאטיביים. לפיכך, זיהויים ותיחומם של הנופים האסוציאטיביים חייב להיות חלק מתהליך התכנון האינטגרטיבי. נופים אלה עשויים להיות חלק ממכלולי הנוף המתוכננים, הן ברמה הארצית והן ברמת תכנון הנוף הפרטני. המחקר הנוכחי עוסק בתפישה ובמהות של הנופים האסוציאטיביים, באופן בו מעניק האדם זהות לנוף בהסתמך על ידע ותכונות אישיות שלו עצמו. נוף אסוציאטיבי מייצג את מהותו של הנוף כפי שהיא ניתנת לו על ידי האדם. ככל שידוע לנו, לא קיים מחקר שבחן את זיהויים של נופים אסוציאטיביים באמצעות הציבור. מטרת המחקר היא לאתר איפוא את התכונות העיקריות של הפרט המשפיעות על זיהויים של נופים אסוציאטיביים כשלב ראשון בבחינת הצורך והאפשרות לתכנונם ולשימורם בעתיד. בהתאם, השאלות המנחות את המחקר מתמקדות בקשר שבין תכונותיו האישיות של הפרט לבין סוג הנופים האסוציאטיביים אותם הוא מזהה:

- מהן התכונות האישיות ומטען הידע של הפרט המשפיעים על זיהויים של נופים אסוציאטיביים.
- כיצד התכונות ומטען הידע של הפרט משפיעים על זיהוי הנוף האסוציאטיבי על ידו.

המאמר מציג תחילה את הידע הקיים היום בנושא הנופים האסוציאטיביים ומציע מסגרת אוניברסלית לזיהוי מקורות מהותו הנתפשת של הנוף האסוציאטיבי. לשם כך, המחקר מתבסס על שתי אסכולות פילוסופיות: אקזיסטנציאליזם ואמפיריציזם כפי שיורחב בהמשך.

הגדרה ויצירה של נוף אסוציאטיבי

קטגוריית הנופים האסוציאטיביים כוללת מקומות המאופיינים בקשרים חזקים לתחומי האמנות והאמונה או לאסוציאציות תרבותיות של נופים טבעיים, לאו דווקא תרבותיות-חומריות, העשויות להיות חסרות משמעות או לא להתקיים כלל. נופים אלה יכולים להתקיים בשטחים קטנים כגדולים, רציפים או מנותקים. הם יכולים להופיע כישויות פיזיות או כתמונות מנטליות המוטמעות בנפש האדם באמצעות מסורת תרבותית או ניסיון חיים. לפיכך, תכונות הנופים האסוציאטיביים כוללות גם מרכיבים לא מוחשיים כגון צלילים, תנועות, ריחות או מראות (Mitchell and Buggey, 2000).

מבין כל נופי התרבות המוזכרים בספרות, נוף התרבות האסוציאטיבי הוא הבולט ביותר בשנותיו. שלא כנופי התרבות האחרים, חלקו הגדול של הנוף האסוציאטיבי מבוסס על גורמים סובייקטיביים המשתנים בין אדם לאדם. דהיינו, בשונה מנופי תרבות בהם אין עוררין על אופי הסיווג של הנוף (למשל, נוף תרבות חקלאי יהיה כזה בעיני כל מתבונן), תפישת הסיווג של הנוף האסוציאטיבי תשתנה מאדם לאדם. יש האומרים כי המיוחד בנופי התרבות האסוציאטיביים היא הדרך בה ניתן להתאימם לכל תרבות בעולם ולכן ניתן לכנותם 'נוף של רעיון' (Landscape of idea) או נוף סובייקטיבי. מושג זה תקף לגבי כל התרבויות והוא מבוסס על ההנחה כי לצד העולם החומרי ישנם עולמות מקבילים של "רעיונות": ממסורות שבעל פה, דרך פולקלור, אמנות, מוסיקה ופילוסופיה, ועד לאמנים, סופרים ומשוררים (Fowler, 2003). מטאפורה בה ניתן להשתמש, היא לחשוב על נוף כעל מורשת קולקטיבית (Marcucci, 1999). בדומה לזיכרונותיו האישיים של הפרט, כך גם לכל עם יש דימויים נופיים מרכזיים בזהותו. מצדה היא דוגמה לנוף לאומי החרוב בזיכרון הקולקטיבי של העם היהודי שהפך לנוף מיתי ואסוציאטיבי בעל משמעויות שמעבר למיקומו ההיסטורי-כרונולוגי. כך גם סיפור תל-חי באתוס הציוני או הקרב בקרני חיטין המסמל למוסלמים את נצחוננו של צלאח א-דין על הצלבנים. ניתן לומר, כי נופים הם מראי מקום ומראי זמן. כל נוף מהווה מסמך היסטורי והלימוד שלו יכול לעקוב באופן כרונולוגי אחרי השלבים בהתפתחותו. לאותו נוף ניתן להתייחס כפסיפס של מרכיבים טבעיים ותרבותיים או כישות סמלית המשקפת ערכים על זמניים (ליסובסקי, 2006).

דוגמה לניסיון מכוון לקשור נופים עם אסוציאציות ישנה במאמרה של רות אורן (2005). אורן כותבת כיצד נבנה האתוס הציוני במדינת ישראל הצעירה על ידי תמונות שהוכוונו ליצירת אסוציאציות מסוימות. היא מגיעה למסקנה כי הרגשות הנוצרים מהתבוננות בתצלומים הם אוניברסאליים. מסקנה זו ניתן להשליך לגבי נוף אסוציאטיבי-רעיוני שניתן להתאימו לרגשות של כל תרבות או קבוצה. ניתן לייצר אנאלוגיה בין התהליך שמתארת אורן לבין תהליך היווצרותו של נוף אסוציאטיבי. כלומר, נוף אסוציאטיבי עשוי להיות נוף של זיכרון קולקטיבי המסמל רעיון עבור קבוצה מסוימת ומתגלם במקום פיזי. את דרכי היווצרותו ניתן להגדיר בשתי דרכים:

באופן טבעי ולאורך זמן – נוף אסוציאטיבי עשוי להיווצר באופן טבעי בעקבות אירוע מסוים המתרחש, מתפרסם עם הזמן, נכנס אל דפי ההיסטוריה, נטמע בזיכרון הקולקטיבי האנושי ונקשר למקום האירוע (Turner, 2007). כדוגמה לנוף כזה ניתן להציג את קרני חיטין (ליסובסקי, 2006), שהסיפור ההיסטורי של הקרב שהתרחש בו בין המוסלמים לצלבנים נקשר באופן הדוק למקום המזוהה אתו כיום לחלוטין.

באופן מכוון – נוף אסוציאטיבי שנוצר באופן מכוון, הוא תוצאת לוואי של תהליך אחר. הוא ניסיון מלאכותי לקשור בין סיפור או תחושה למקום. במקרה זה הנוף האסוציאטיבי ייווצר באופן מלאכותי. למשל, הניסיון ליצור מורשת ציונית בעזרת תמונות נוף בהן מופיעים חלוצים, יצרו באופן מלאכותי קשר אסוציאטיבי בין דמות החלוץ הציוני לנופיה החקלאיים והבתוליים של ארץ ישראל (למשל, אורן, 2005).

מלבד שתי דרכים אלה ניתן לקשר את היווצרות הנופים האסוציאטיביים גם לתאוריות בחירה. Turner (2007) טוען שקיים קשר בין שתי גישות פילוסופיות, אמפיריציזם ואקזיסטנציאליזם, לבין יצירת נופים אסוציאטיביים.

אמפיריציזם היא אסכולה פילוסופית לפיה הניסיון הוא מקור כל הידיעה: הן על ידי כך שכל המושגים שלנו נובעים ממנו והן על ידי כך שאמיתותן של כל טענותינו זקוקה להצדקה ניסיונית. בכמה מגרסאותיו של האמפיריציזם, הניסיון כולל לא רק את תפישות החושים אלא גם את החוויות הפנימיות, כגון רגשות ודימויים (אנציקלופדיה ישראלית, 1989).

אקזיסטנציאליזם הוא זרם פילוסופי המכחיש שלאדם יש מהות מיוחדת משלו ומדגיש את עובדת קיומו בעולם ומודעותו לעובדה זו כסימן ההיכר שלו. האקזיסטנציאליזם כפר בהשקפה שהיקום הוא מערכת חוקית ומסודרת והציג את התייחסות האדם כלפי העולם כחוייתית בעיקרה וכאי רציונלית. האקזיסטנציאליזם גורס כי הקיום קודם למהות. הקיום אינו יכול להיות נושא לחקירה אובייקטיבית אלא כל אדם מגלה אותו בהתבוננותו בעצמו ובניסיונו האישי בעולם (אנציקלופדיה ישראלית, 1989).

סארטר, אבי האקזיסטנציאליזם המודרני, מסביר כי הקיום קודם למהות ולפיכך יש להתחיל מן הסובייקטיבי (Sartre, 1948). על פי סארטר, ניתן להניח כי נוף מסוים, המתקיים מקדמת דנא יקבל את מהותו דרך עיניהם של האנשים הרואים אותו, כאשר כל אחד ייתן לו פירוש אישי אחר. דהיינו, הנוף יקבל את זהותו ומהותו על ידי האנשים שיגדירו אותו באופן סובייקטיבי. גישה זו מסבירה מדוע הידע המקדים והמהות הם קריטיים. אדם שיגיע לביקור באתר כמו כנסיית הקבר בירושלים למשל, ללא הידע המוקדם הספציפי, לא יחווה את הביקור בה כמו אדם שגדל על ברכי הדת הנוצרית ואותו אדם נוצרי, עשוי לחוות את הביקור בכנסייה באופן שונה מסטודנט להיסטוריה של ימי הביניים שיראה את האתר דרך עיניו ותפישתו שלו.

בסקירה של כנסיית הקבר, ניתן להבחין גם בגישה האמפיריציסטית (Turner, 2007) בהקשר של נוף אסוציאטיבי שנע על הציר שבין מוחשי ללא מוחשי (העדויות הקשורות לאסוציאציה קיימות או שאינן עוד) וגם בגישה האקזיסטנציאליסטית. כנסיית הקבר היא כמובן דוגמה לנוף מוחשי, שרידיה קיימים והמבקרים בה יכולים להחיות את העבר בעזרת מבט במבנה

המרשים. דוגמה אחרת, לחוויית נוף אסוציאטיבי לא מוחשי ממקור ראשון, ניתן לקחת מיומנו של הכומר הנרי בייקר טריסטראם שחקר את ארץ ישראל במאה ה-19 וחש כאילו חזר לזמן התנ"ך. הוא כותב ביומנו: "בדרך רגלינו על הרציף חשנו שאנו צועדים על אדמה, שהיא יותר מקלאסית – על אדמת קודש, ולבבותינו התפעמו בהרגישנו שמשאלה אשר טופחה ימים רבים הנה עומדת להתקיים" (טריסטראם, 2000). תחושה זו של התעלות רוח ממחישה את הקשר ההדוק בין האמונה לבין הנוף. היות ובמקרה זה טריסטראם לא נתקל בשרידים מוחשיים הרי שניתן לקשור לכך את הידע האישי שהיה בידו.

הסבר נוסף לסיבת התרגשותו של טריסטראם מהמפגש עם ארץ ישראל, ניתן למצוא במושג של זמן מיתי, זמן שאינו חולף ומתקיים לעד. הנוף בהקשר זה הוא שיקוף של סמלים ורעיונות על-זמניים. זמן מיתי הוא רעיון מופשט שגבולותיו אינם חד משמעיים. מקום קדוש הוא דוגמה למרחב פיזי שהפך למרחב או נוף מיתי בעקבות התגלות או כוח על טבעי שנקשר בו. נוף מיתי קשור לרוח המקום (Genius Loci). הקשר הזה נבנה פעמים רבות על קרבה רגשית שמקורה במשמעויות תרבותיות, אישיות או לאומיות. לכל אדם יש קשר מיוחד למקום בו הוא נולד וגדל או למקומות שהפכו משמעותיים עבורו ומחזיקים זיכרונות מצטברים של צלילים, ריחות, מראות ופעילויות (ליסובסקי, 2006).

דוגמה מעניינת לשימוש בתיאוריות בחירה והמחשה להווצרות נוף אסוציאטיבי במקביל אצל בני אדם שונים, מספק האמן הישראלי לארי אברמסון (2010). אברמסון מספר על קיבוץ צובה בהרי ירושלים שהוקם על חורבותיו של הכפר הפלסטיני סובא ומביא אותו כדוגמה למקום בעל משמעות כפולה המתבטאת באמנות. אברמסון מספר על הצייר יוסף זריצקי שבשנות ה-70 של המאה הקודמת נהג לנפוש בצובה. זריצקי נהג לצאת אל הטבע סביב הקיבוץ ולהנציח את הנוף אותו ראה בסדרת ציורים. אברמסון מציין שבשנות ה-90 הזדמן הוא עצמו אל הקיבוץ על מנת לצלם ולצייר והבחין כי קיים שוני גדול בין התוכן בעבודתו של זריצקי לבין עבודתו הוא. אברמסון ממשיך ומספר כי זריצקי שחונך מילדות כציוני וגדל בישראל בתקופה בה לא הכירו ב"בעיה הפלסטינית", "לא ראה" את שרידי הבתים הערבים ובצירוי הם אינם מתקיימים כלל. אברמסון עצמו עלה כילד מדרום אפריקה ובמהרה התחבר להוויה והאידיאולוגיה הציונית, התאהב בנופי הארץ ובמיוחד באלה של הרי ירושלים אותם תפס כבעלי נופך רומנטי-תנ"כי (אברמסון, 2010). מאוחר יותר, כאדם בוגר, הוא עבר תהליך אישי שבמסגרתו שינה את דעותיו הפוליטיות ובעקבות כך החל להביט בנוף המוכר באופן ביקורתי ושונה. כשהגיע לצובה בשנת 1993 וצייר את צירוי, הופיעו בהם רבים מהבתים הפלסטינאים החרבים שלא הופיעו בצירוי של זריצקי. סיפורו של אברמסון המתכתב עם הנוף האסוציאטיבי - אידיאולוגי בצובה, ממחיש כיצד פועלת תורת האקזיסטנציאליזם וכל אדם מעניק מהות ספציפית לנוף בו הוא מביט דרך אישיותו ואמונותיו. בנוסף, הסיפור ממחיש שתכונות אישיות מסוימות (במקרה זה אידיאולוגיה) הן בעלות חשיבות ומשפיעות על זיהוי של נוף אסוציאטיבי ספציפי בידי האדם.

לסיכום, נוף המזוהה כנוף אסוציאטיבי על ידי אדם אחד יכול שלא להיות מזוהה כך על ידי אדם אחר. במקביל, אותו נוף יכול להוות נוף אסוציאטיבי שונה עבור בני אדם שונים (Turner, 2007), או לא להוות נוף אסוציאטיבי

כלל. זיהוי של נוף אסוציאטיבי עם מקום מסוים, תלוי ברקע האישי של האדם, בחוויות שעבר, באמונותיו ועוד. Sauer (1925) טען בזמנו שנוף תרבות הוא תוצאה של פעילות אנטרופוגנית, "תרבות היא הסוכן, הטבע הוא המדיום ונוף התרבות הוא התוצאה". במקרה של נוף אסוציאטיבי ניתן לומר שהמוח הוא הסוכן, ההיסטוריה היא המדיום והנוף האסוציאטיבי הוא התוצאה. נוף זה אינו חייב להיות מוחשי, אך חובה שלאדם המזהה אותו כנוף אסוציאטיבי יהיה מידע רלוונטי מקדים. על בסיס המאפיינים והגישות התיאורטיות שהוצגו לעיל, הפרק הבא מציע לבחינה טיפולוגיה לסיווג הנופים האסוציאטיביים ובעקבותיה, מסגרת קונצפטואלית לתפישתם וזיהויים. ממשגרת זו תיגזרנה בהמשך השערות המחקר.

מסגרת תיאורטית מוצעת

- טיפולוגיה לסיווג אתרים

הטיפולוגיה המקורית המוצעת להלן, פותחה על ידינו במהלך המחקר ונבנתה על שילובם של ארבעה ממדים שמקורם בהגדרה ובמהות של הנוף האסוציאטיבי כפי שהוצג לעיל, ובשונות הנגזרת מהגישות האקזיסטנציאליסטיות והאמפיריציסטיות. שונות זו מתבטאת למעשה בממד המוחשיות הנגזר ממהות האמפיריציזם לעומת ממדים שאינם בהכרח מוחשיים הנגזרים ממהות האקזיסטנציאליזם וכוללים את הממד האסוציאטיבי הסיפורי, את הממד האסוציאטיבי התרבותי ואת הממד האסוציאטיבי המטאפיזי (איור 1). כל אחד מהממדים האקזיסטנציאליסטים כולל שלושה תחומים כמוצג בתרשים הטיפולוגי. יש לציין כי הממדים אינם עומדים בהכרח בפני עצמם, אלא עשויים להשתלב גם ביניהם. לדוגמה, נוף אסוציאטיבי של מיתוס באתר כלשהו יכול להיות משולב עם נוף אסוציאטיבי דתי. להלן מהות הממדים האקזיסטנציאליסטים והתחומים הכלולים בהם.

ממד המוחשיות (ממד אמפיריציסטי) – ממד זה מבטא את מהות האמפיריציזם בכך שהוא יוצר הבחנה בין נופים הכוללים מבנים או שרידים מוחשיים העשויים לסייע לפרט בזיהוי הנוף לבין נופים הכוללים רק נוף טבעי. כנסיית הקבר, לדוגמה, מעוררת השראה אצל עולי הרגל בירושלים בשל המבנה הקיים (למשל, Turner, 2007) ומנגד, נופו של הר הגלבוע הכולל רק תפאורה טבעית נטולת שרידים מוחשיים, עשוי לעורר אסוציאציה בשל הסיפור המקראי על הקרב שנערך במקום בין שאול המלך לפלישתים. מכאן שהקיום הפיזי של הנופים תמיד קודם למהותם. המהות מוענקת מאוחר יותר על ידי האדם ורק אז הם הופכים לנופים אסוציאטיביים.

הממד הסיפורי (ממד אקזיסטנציאליסטי) – ממד זה כולל שלושה סוגי נופים אסוציאטיביים:

1. **נוף של פולקלור** – נוף אסוציאטיבי המתבסס על סיפורי עמים ומסורות. לדוגמה, מסלול התיירים הגרמני של ארץ האגדות, המתבסס על אגדות האחים גרים. דוגמה נוספת קשורה למשל להשתרשות המסורת והפולקלור של העלייה לקברי צדיקים בדת היהודית והפיכתם לאתרי מורשת למגזר מסוים. מקרה ספציפי ואולי אף ביזארי במקצת, מתאר אברך מבני ברק שנסע יחד עם משפחתו

לטייל בצפון הארץ. במהלך הטיול הבחין האברך בקברו של "שמעון הצדיק" וביקש לקרוא תהילים במקום. לאחר מכן הסתבר שבמקום קבור סוס מאחת החוות באזור שבשל חריצותו זכה למצבה עם שלט "שמעון הצדיק". (קול העיר, 2007)

2. נוף של מיתוס – נוף אסוציאטיבי המתבסס על הקשר שבין מיתוס לבין מקום, לדוגמה, מיתוס מצדה. סיפור מצדה ההיסטורי, כפי שמופיע בכתביו של יוספוס פלביוס, שונה מהסיפור אותו אימצה הציונות החילונית בתחילת דרכה. דרך עיניו של הנרטיב הציוני שבחר להבליט מאפיינים מסוימים הפכה מצדה לסיפור גבורה ובמשך הזמן למיתוס הקשור לאתר. במשך דורות חונכו ישראלים רבים על מיתוס מצדה ועל סיפור הגבורה של מגיניה. חינוך זה, דרך תנועות הנוער והצבא יצר קשר חזק בין המיתוס למקום והפך את מצדה לאתר נוף אסוציאטיבי (בן יהודה, 1995).

3. נוף היסטורי – נוף אסוציאטיבי הנוצר עם הגעה למקום בו התחולל מאורע היסטורי בעל חשיבות לאדם המבקר. מקום כזה יכול להיות, לדוגמה, אתר הפירמידות במצרים (כנוף מוחשי) או קרני חיטין (כנוף לא מוחשי). בקרני חיטין התרחש אחד הקרבות הגדולים של ימי ממלכת הצלבנים. קרב זה מפורסם משום שהמצביא המוסלמי צלאח אד-דין הצליח להכריע בעקבותיו את ממלכת ירושלים הצלבנית הראשונה. כיום, אין סימנים בשטח המעידים על הקרב הגדול שהתרחש וכל שיודעים נלקח ממקורות כתובים מתקופת ימי הביניים. למרות זאת, המקום עצמו הפך מפורסם וחשוב הן לנוצרים והן למוסלמים. חשיבות זו היא שקושרת את הסיפור ההיסטורי אל המקום גם ללא שרידים מוחשיים ומצביעה עליו כעל נוף אסוציאטיבי (קדר, 1991).

הממד התרבותי (ממד אקזיסטנציאליסטי) – כולל גם הוא שלושה סוגי נופים אסוציאטיביים:

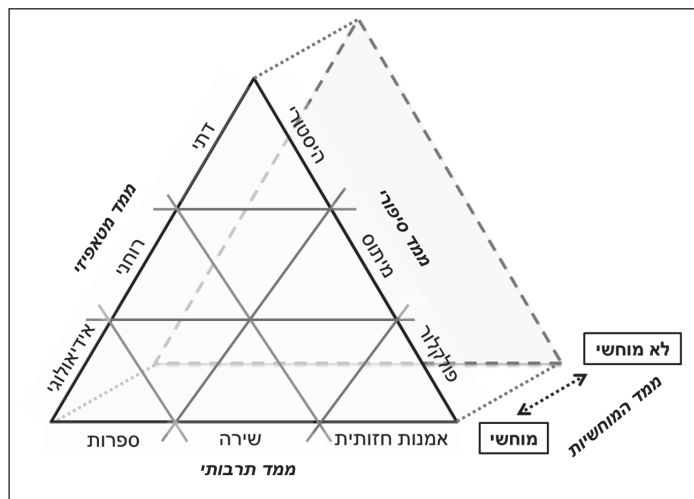
1. נוף של אמנות חזותית – נוף אסוציאטיבי שנוצר לאחר מפגש עם אמנות המתארת נוף או מקום. דוגמאות לכך יכולות להיות תמונותיו של נחום גוטמן המצייר את תל אביב, ראובן רובין המצייר את ארץ ישראל, או פיקאסו שצייר את ציורו המפורסם "גרניקה", בעקבות הפצצתה של העיר במלחמת האזרחים של ספרד. אדם המכיר תמונות כאלה ומגיע למקום בו צוירו, עשוי לראות בעיני רוחו שמץ ממה שראה האמן כאשר צייר את התמונות.

2. נוף של שירה – נוף אסוציאטיבי הנוצר על ידי שירה המתארת נוף או מקום. דוגמה לכך ניתן לראות בשירו של יהורם טהר-לב, בן קיבוץ יגור: "ההר הירוק תמיד" המתאר את הכרמל (טהר-לב, 1972). אדם הקורא או מאזין למילות השיר ומגיע לאזור קיבוץ יגור, עשוי לחוות את הנופים והמראות במקום דרך עיניו של טהר-לב ובכך ליצור נוף אסוציאטיבי של שירה.

3. נוף ספרותי – נוף אסוציאטיבי שנוצר לאחר קריאה בספר בו מתואר נוף מסוים. הגעה למקום תעלה אסוציאציות מהתוכן של הספר. לדוגמה, ביקור באיים הקריביים לאחר קריאת הספר "איים בורם" של ארנסט המינגווי (המינגווי, 1970).

הממד המטאפיזי (ממד אקזיסטנציאליסטי) – המתחלק, בדומה לאחרים, לשלושה נופים אסוציאטיביים:

1. **נוף דתי** – נוף אסוציאטיבי הנוצר עם הגעת אדם למקום אליו התוודע במסגרת אמונתו הדתית. לדוגמה, הכומר הנרי טריסטראם בייקר, אחוז ההתרגשות עם הגעתו לחופי לבנון וארץ ישראל (טריסטראם, 2000). יש לציין כי החוויה אותה חווה טריסטראם מושפעת פחות מהנוף ויותר מכתבי הקודש עליהם גדל והתחנך. לפיכך, הוא הושפע כנראה מהמהות האקזיסטנציאליסטית של הנוף ולא ממראהו.
2. **נוף רוחני** – נוף אסוציאטיבי הנוצר דרך עיניו של אדם השרוי במצב רוחני או נפשי מסוים. לדוגמה, חלק משיריו של המשורר אורי צבי גרינברג, שנכתבו לאחר התבודדות והרהורים בחיק הטבע או במקומות הטעונים במשמעות לאומית או דתית כגון ירושלים. אורי צבי גרינברג השתייך לזרם האקספרסיוניזם המעמיד את היוצר וראייתו הפנימית במרכז היצירה: "אורי צבי גרינברג יוצר לעצמו שפה גיאוגרפית קדושה, שנובעת מעולמו הפנימי אותה הוא משליך לשיריו" (פדיה, 2007). התבודדות במדבר, לדוגמה, הייתה נפוצה גם בקרב הנזירים הנוצריים המוקדמים, שהיו מנסים להגיע בעזרתה למצב רוחני מסוים (Goehring, 1993).
3. **נוף אידיאולוגי** – נוף אסוציאטיבי הנוצר כאשר אדם מביט בנופים דרך משקפיים אידיאולוגיים. דוגמה לכך יכול להיות המבט ה"פוסט-ציוני" על נוף במדינת ישראל, למשל הדוגמה של פארק בריטניה שהוקם סביב שרידי הכפר הפלסטיני עג'ור (אע'באריה, 2008). מהכיוון השני, דוגמה נוספת לנוף אסוציאטיבי אידיאולוגי יכולות להיות תמונות החלוצים והטבע בנרטיב הציוני אותן מציגה רות אורן (אורן, 2006).

איור 1: טיפולוגיה בסיסית של נופים אסוציאטיביים

ההסברים והדוגמאות לממדי הטיפולוגיה המתוארים לעיל מובילים למסקנה שנופים אסוציאטיביים קיימים במקביל לנוף החומרי (Fowler, 2003) וכי עולמות תוכן נפרדים יכולים להתקיים זה לצד זה, במקום אחד, ללא הפרעה ואולי אף ללא ידיעה. דוגמה לנוף אסוציאטיבי שכזה ניתן לראות בעמק האלה השוכן בסמוך לבית שמש, אליו ניתן להצמיד לפחות ארבעה עולמות תוכן: במקרה אחד מוצג עמק האלה כנוף אסוציאטיבי המתקשר לסיפור דוד וגוליית התני"כי (שר שלום וחובריו, 2010) ובשל כך מתקשר לממד המטאפיסי של האמונה בהיותו נוף אסוציאטיבי דתי. סיפור הקרב של דוד וגוליית מתקשר גם למיתוס של דוד הקטן שניצח את גוליית ולכן הוא קשור גם לנוף אסוציאטיבי של מיתוס (שר שלום וחובריו, 2010). גם הציונות אימצה את המיתוס של מדינה קטנה המנצחת אויבים רבים (Gertz, 1986) ולכן ניתן לקשר את סיפור דוד וגוליית ועמק האלה גם לנוף אסוציאטיבי אידיאולוגי-ציוני. מהצד השני לגמרי, ארגון 'זוכרות', שהציב לו למטרה להעלות לסדר היום את הנושא הפלסטיני, מתייחס אל עמק האלה כאל מצבה לסבלם של הפלסטינים (אעיבאריה, 2008) ולכן, ניתן להתייחס אליו גם כאל נוף אסוציאטיבי אידיאולוגי בעל נרטיב פוסט ציוני. דוגמאות אלה מצביעות על חשיבותה של הטיפולוגיה וממדיה, המוצעת על ידינו באיור 1, כאמצעי לסיווג נופים אסוציאטיביים. טיפולוגיה זו מצויה בבסיסה של המסגרת הקונצפטואלית לתפישת הנופים האסוציאטיביים המוצגת בפרק הבא.

- מבנה קונספטואלי והשערות

על בסיס המחקר שנעשה עד כה על נופים אסוציאטיביים (לעיל) וההנחה שנופים אלה יתקיימו רק אם יהיה לפרט מידע מוקדם עליהם (Sartre, 1948), ניתן לשער שהרקע האישי של האדם ומטען הידע שלו יקבעו אילו ממדים של הנוף האסוציאטיבי יהיו דומיננטיים יותר בעבורו, וכתוצאה מכך איזה נופים אסוציאטיביים הוא יזהה.

מסגרת תיאורטית שתסביר את מערכת הגורמים הפועלים לזיהויו הסובייקטיבי של נוף אסוציאטיבי תקשור לפיכך בין תכונותיו של הפרט ומטען הידע שלו לבין הממדים הטיפולוגיים ומרכיביהם על בסיס תיאורית הבחירה. מסגרת זו תציג את הקשרים בין שלושת מרכיבים אלה ותראה כיצד אנשים בעלי תכונות מסוימות מזהים נופים אסוציאטיביים נתונים. התכונות הנכללות במסגרת המוצעת על ידינו (להלן) נלקחו ממצאי ומסקנות הספרות שנסקרה לעיל (למשל, ליסובסקי, 2006; אורן, 2005; Fowler, 2007; Turner, 2003) והן עומדות במחקר הנוכחי לאישוש אמפירי. המסגרת בכללותה מוצגת באיור 2 וכוללת את המרכיבים הבאים.

תיאורית הבחירה: אקזיסטנציאליזם ואמפיריציזם – תיאוריות הבחירה מהווה בסיס תיאורטי לבחירת מאפייני הנוף האסוציאטיבי בו יבחר הפרט. האמפיריציזם מצביע על הקשר לממד המוחשיות ועל פיו נטען שככל שלפרט יש ניסיון רב יותר והיכרות טובה יותר עם השטח בפועל (במציאות), כך עולה ההסתברות כי הוא יבחר בנוף אסוציאטיבי מוחשי. האקזיסטנציאליזם מצביע על סוג המידע המקדים העוזר לקבוע את מהות הנוף ועל פיו נטען שככל שהפרט מתאפיין בתכונות אישיות ספציפיות, כך עולה ההסתברות שהפרט יבחר בנוף מסוג זה.

תכונות אישיות ומטען ידע - התכונות האישיות הנבדקות הן תכונות נרכשות בלבד המשפיעות על זיהוי נוף אסוציאטיבי ספציפי בידי האדם. ארבע התכונות להן יש סבירות גבוהה להשפיע על זיהוי ממדים אסוציאטיביים שונים על ידי הפרט הן רמת הדתיות, רמת האידיאולוגיה, ידע כללי והכרת הארץ (בפועל).

מרכיבים טיפולוגיים – בכלל זה נכללים כל הממדים הטיפולוגיים ומרכיביהם כפי שהוצג באיור 1.

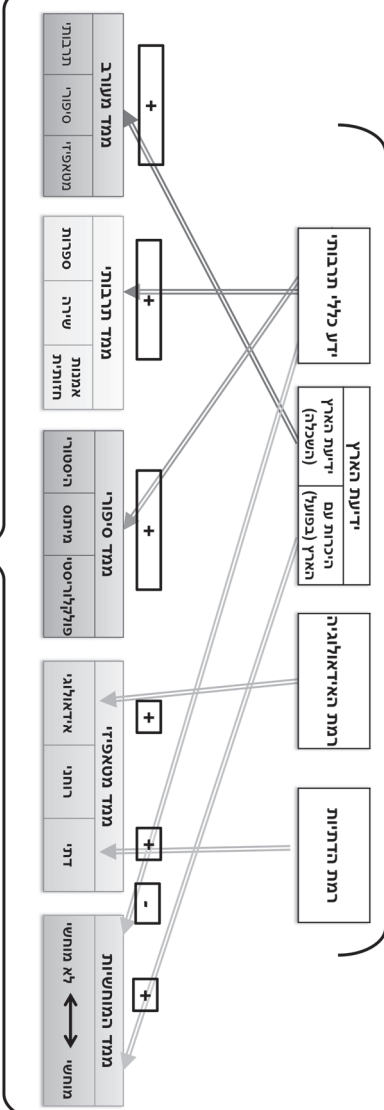
איור 2 מציע מערכת קשרים משוערת בין התכונות האישיות (מאפיינים אישיים) לבין הממדים והמרכיבים הטיפולוגיים. כל חץ המוצג באיור מסמן קשר משוער (חיובי או שלילי: +/-) בין התכונה האישית לבין המרכיב הטיפולוגי של הנוף. יש לציין כי למסגרת הקונצפטואלית המוצגת באיור 2 הוכנס ממד חדש - "ממד מעורב" המייצג נופים בהם מספר גורמים טיפולוגיים דומיננטיים. ממד זה אינו עומד בפני עצמו בטיפולוגיית הנופים האסוציאטיביים, אך הוא הוכנס אל המסגרת הקונצפטואלית בשל האפשרות למבנה מעורב והקשר המצופה שלו לתכונה של 'ידיעת הארץ כהשכלה'.

מערכת הקשרים המפורטת באיור 2 מציגה שש השערות לבחינה.

1. ככל שהפרט יודע פחות על המקום, כך הוא נוטה יותר לגישה האמפיריציסטית ועולה חשיבותו של ממד המוחשיות בזיהוי הנוף האסוציאטיבי. לחילופין, ככל שהפרט יודע יותר, כך הוא נוטה לגישה האקזיסטנציאליסטית ופוחתת חשיבותו של ממד המוחשיות בזיהוי הנוף האסוציאטיבי. נטיות אלה מוסברות גם בקשר הבסיסי שנמצא במחקר בין פריט מוחשי לתפישה וגם באופן לוגי: כאשר אדם מגיע לאתר נופי עליו הוא אינו יודע דבר, הוא יסתמך על עצמים מוחשיים בשטח וככל שהאדם יודע יותר על האתר אליו הגיע, הוא יוכל להעניק לו משמעויות ופרשנויות אישיות הנגזרות מהידע שלו (Wakefield & McMullan, 2005).
2. ככל שרמת הידע הכללי התרבותי אצל הפרט גבוהה יותר, כך יורדת חשיבותו של ממד המוחשיות באיתור נוף אסוציאטיבי. הסיבה לכך היא שככל שיש יותר מידע, האדם יכול להשלים בעזרת דמיונו את מה שחסר במציאות ולכן יש פחות צורך בבסיס אמפירי מוחשי (Wakefield & McMullan, 2005).
3. ככל שרמת הכרת הארץ (בפועל) אצל הפרט גבוהה יותר, כך עולה הסבירות כי הוא יבחר בנוף אסוציאטיבי מוחשי (במידה וחסר לו ידע כללי). הסיבה לכך היא שאותו אדם ינסה לאתר נופים אותם הוא מכיר וראה. לכן, נופים אלה יהיו מוחשיים. יש להדגיש כי לאדם המכיר היטב את השטח, לא יהיה בהכרח הידע ההיסטורי או התרבותי על המקום (Turner, 2007).
4. ככל שהפרט בקיא יותר בידיעת הארץ, כך עולה הסבירות שהוא יבחר בנוף אסוציאטיבי בעל ממד "אסוציאטיבי-דומיננטי מעורב". הסיבה לכך היא שככל שרמת הבקיאות בידיעת הארץ מגוונת ועולה היא תכלול יותר תחומי ידע נושאים (למשל, גיאוגרפיה, היסטוריה, ארכיאולוגיה וכדומה), ולפיכך יטשטשו הגבולות בין הגורמים הטיפולוגיים מבלי שגורם כלשהו יהיה דומיננטי.

תאוריות בחירה: אקזיסטינציאליזם ואמפיריציזם

תכונות אישיות

מבוא:
 1. קשר בין תכונות אישיות לממד אקזיסטינציאליזם :
 2. קשר חיובי: +
 3. קשר שלילי: -

טיפולוגיית התופים האקזיסטינציאליים

אייר 2: המסגרת הקונספטואלית של תפיסת התופים האקזיסטינציאליים

א.

ב.

ג.

5. ככל שרמת הידע הכללי התרבותי אצל הפרט גבוהה יותר, כך עולה הסבירות שהוא יכיר אלמנטים תרבותיים רבים יותר ולכן יש הסתברות גבוהה שיבחר בממד הסיפורי ובממד התרבותי (Sartre, 1948). הסיבה לכך היא שככל שלאדם יש ידע רב ומגוון יותר, כך הוא יכיר יותר פרטי מידע מתחומים שונים.
6. ככל שרמת הדתיות או רמת האידיאולוגיה של הפרט גבוהה יותר, כך עולה הסבירות שהוא יאתר ויזהה נוף אסוציאטיבי מהממד המטאפיסי. הסיבה לכך היא שככל שהפרט מאמין יותר במשהו, דת או אידיאולוגיה, כך הוא יקשר את מושא אמונתו עם הנוף (אברמסון, 2010. Sartre, 1948).

שיטת המחקר

- שאלון ודרכי מדידה

המחקר התבסס על שאלון שנועד לבנות מאגר של נופים אסוציאטיביים ומאפייניהם הסובייקטיביים. בחלקו הראשון נתבקשו הנדגמים לקרוא הגדרה (להלן) של נוף אסוציאטיבי ולתת דוגמא לנוף כזה בישראל ככל שעולה בדעתם, לרבות מאפייניו והסיבות לבחירתו. ההגדרה שהופיעה בשאלון היא:

"נוף אסוציאטיבי, הוא נוף המבוסס על הקשר בין אדם למקום בנושאים כמו: דת, היסטוריה, אמנות, תרבות וספרות. המשמעות של הנוף ניתנת לו על ידי האסוציאציות האישיות של כל אדם. כלומר, כל אדם ייתן לנוף את המשמעות האישית שלו. נוף אסוציאטיבי יכול להתקיים בנוף פתוח וטבעי, בשטחים בנויים או בשילוב של השניים." איפיון הדוגמא נעשה על ידי הנדגם בצורה חופשית והניתוח שייך את האפיונים לקטיגוריות השונות.

בחלקו השני נאספו מאפייניהם האישיים של הנדגמים. לבניית השאלון קדמה דגימת פיילוט לבדיקת בהירות ניסוח ההגדרה והבנת השאלות.

על מאפייניהם האישיים העידו הנדגמים עצמם בשאלון באופן הבא:

רמת הדתיות הוערכה על ידי הנדגם על בסיס סולם אורדינלי בין 1 ל-5, כאשר הדרגות הן אתאיסט, חילוני, מסורתי, דתי וחרדי.

רמת האידיאולוגיה אמורה לאפיין את הזהות הלאומית של הנדגם וחשיבותה בעיניו. תכונה זו הוערכה באמצעות ציון מצרפי של שתי שאלות אובייקטיביות שנלקחו ממבחן זהות פוליטית (Political compass, 2013) המבוסס על המאמר "מהי ציונות" (טאוב, 2010).

הכרת הארץ בפועל היא תכונה משלימה לידיעת הארץ כהשכלה שמקורה בטוילים וביקורים בלתי אמצעיים והוערכה על ידי הנדגם באמצעות סולם אורדינלי של ארבע דרגות.

ידיעת הארץ כהשכלה הוערכה על ידי הפרט באמצעות ציון מצרפי של מקבץ שאלות המלמדות על מידת העניין של הפרט בנושא והיקף השכלתו הפורמאלית בו.

ידע תרבותי כללי נמדד, בשונה משאר התכונות, באופן אובייקטיבי. כל נדגם התבקש לענות על שאלות פתוחות בנושאים של ספרות, שירה, אמנות,

תיאטרון וקולנוע ולציין שלוש יצירות מתחומים אלה שהן בעלות תוכן או הקשר גיאוגרפי. רמת הידע הוערכה על ידי הציון המצרפי של כל תשובותיו.

- מערך הדגימה ושיטת סיווג הנופים

הדגימה כללה שלוש קבוצות אוכלוסייה: מכלול סטודנטים ממחלקות שונות באוניברסיטת בן-גוריון המייצגים את כלל ציבור הסטודנטים (44% מכלל הנדגמים במחקר), סטודנטים לגיאוגרפיה מאוניברסיטת בן-גוריון (31% מכלל הנדגמים) וסטודנטים בקורס למורי דרך ממכללת בית ברל ומאוניברסיטת חיפה (סה"כ 25% מכלל הנדגמים). אלה האחרונים מייצגים ציבור עם רמה גבוהה יחסית, המובחנת מראש, של 'הכרת הארץ בפועל' וידיעת הארץ כהשכלה' בהתאמה. השאלונים הופצו הן בצורה פיזית בכיתות הלימוד והן במתכונת מקוונת באמצעות פלטפורמת Google Forms. מכלל המדגם היו כ-60% גברים וכ-40% נשים.

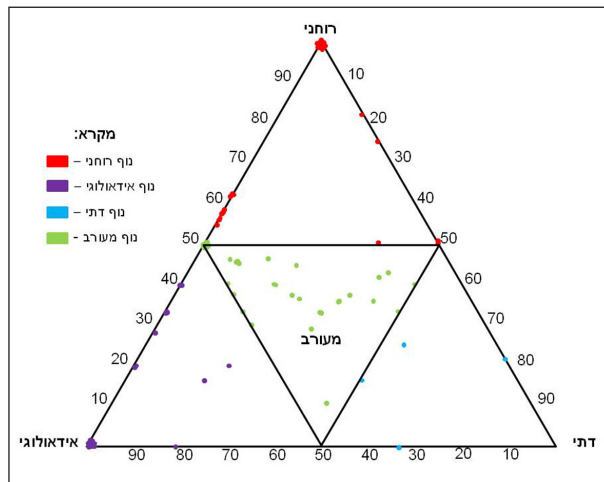
לצורך עיבוד הנתונים וניתוחם היה צורך לסווג את כל אחד מהנופים האסוציאטיביים שנאספו בסקר המדגמי גם מבחינת שיוכו הטיפולוגי הממדי וגם מבחינת שיוכו הפנימי בכל ממד. לשם כך נעשה שימוש בדיאגרמה משולשת בה כל פאה ייצגה, לחילופין, ממד אחר – מטאפיזי, סיפורי ותרבותי, ובדומה כל פאה ייצגה את אחד משלושת המרכיבים בכל ממד (בהתאם לטיפולוגיה שהוצגה באיור 1, לעיל). לשם כך חושב עבור כל אחד מ-206 אתרי הנוף שבמדגם הציון האורדינלי החציוני (הכרחי לגבי כל אתרי הנוף שעלו במדגם יותר מפעם אחת) של כל ממד ושל כל אחד משלושת המרכיבים של כל ממד. לצורך הסיווג הממדי ולצורך הסיווג הפנים-ממדי (כאמור, על פי מרכיבים) הומרה התפלגות הציונים, גם של הממדים וגם של כל אחד ממרכיביהם, להתפלגות באחוזים. התפלגות זו הוצבה בדיאגרמה משולשת לסיווג הנדרש של אתר הנוף. איור 3 מציג, לדוגמא, את סיווג הממדי של כלל אתרי הנוף האסוציאטיבי שעלו במדגם על פי התפלגות ציוניהם הממדיים בדיאגרמה המשולשת.

התוצאות מורות כי 36% מכלל הנופים מסווגים כנופים אסוציאטיביים מעורבים (ללא ממד דומיננטי אחד), 35% מהם זוהו כנופים אסוציאטיביים על בסיס סיפורי, 16% אתרים אסוציאטיביים שזוהו על בסיס מטאפיזי, ו-10% נופים אסוציאטיביים תרבותיים. יש גם לציין כי 3% מהנופים לא זוהו עם אף אחד מהממדים הנדונים.

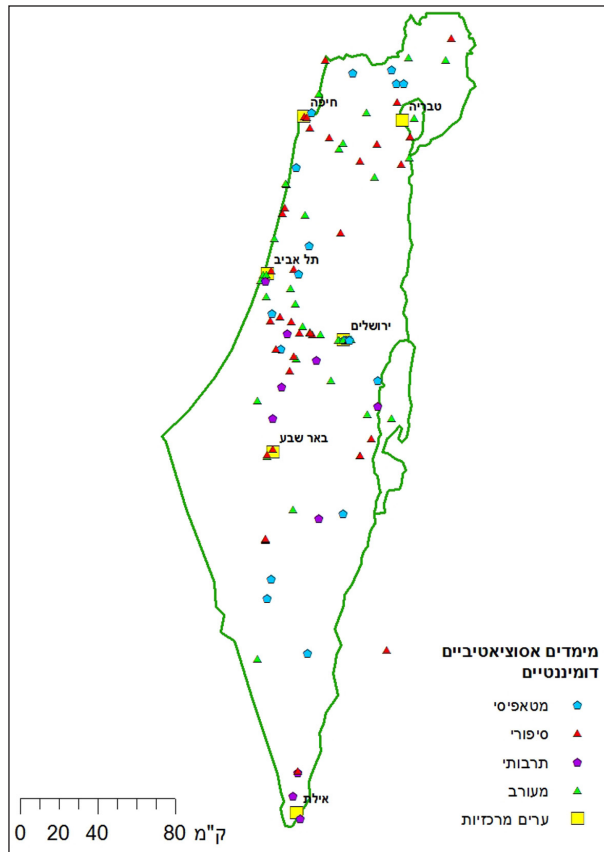
פרישת ומהות הנופים האסוציאטיביים בישראל

כהמשך להתפלגות הנופים האסוציאטיביים שהתקבלה בסקר (לעיל), איור 4 מציג את פרישתם המרחבית על פי ממדיהם הטיפולוגיים הדומיננטיים. הממד הסיפורי הוא הממד השכיח ביותר (35%) ומופיע בכל הארץ. בין הנופים הכלולים בו ניתן למצוא את מצדה, הר התבור והגנים הבהאים. מרבית הנופים המסווגים כסיפוריים מופיעים רק פעם אחת ברשימת הנופים שנאספה, עובדה העולה בקנה אחד עם האופי הייחודי של נופים אסוציאטיביים בקטגוריה שכזו. הנופים המטאפיזיים (למשל, מכתש רמון ואתרים בהקשר אישי) והנופים התרבותיים (למשל, בתים עם גרפיטי בתל אביב ושכונת נחלאות בירושלים) מופיעים בשכיחות קטנה יחסית ומציגים

איור 3: דיאגרמת הרכבים לפי מימדים אסוציאטיביים דומיננטיים

איור 4: פרישת הנופים האסוציאטיביים לפי מימדים דומיננטיים.

שני ניגודים מבחינת פרישתם המרחבית. בעוד הנופים המטאפיזיים פרושים לכל אורכה של הארץ, הנופים התרבותיים מרוכזים יותר, במיוחד במרכז הארץ.

מהסקר עלה ש-65% מהנופים האסוציאטיביים הם נופים מוחשיים, רובם משולבי מבנים ונוף טבעי, ו-35% הם אינם מוחשיים ורובם כוללים נוף פתוח וטבעי בלבד. מאפייני הנופים האסוציאטיביים שעלו בסקר מוצגים לפי ממדיהם הטיפולוגיים בלוח 1.

לוח 1: התפלגות שכיחותם של הנופים האסוציאטיביים לפי ממדים ומרכיבים טיפולוגיים

ממד טיפולוגי	מרכיב טיפולוגי	%
ממד מטאפיזי	דתי	5
	רוחני	29
	אידאולוגי	23
	מעורב	27
	ללא קשר לממד	16
	סה"כ המרכיבים	100
	סה"כ הממד	16
ממד סיפורי	היסטורי	35
	מיתוסי	5
	פולקלוריסטי	5
	מעורב	39
	אין קשר לממד	15
	סה"כ המרכיבים	100
	סה"כ הממד	35
ממד תרבותי	לירי	3.5
	חזותי	24.5
	ספרותי	13
	מעורב	28
	ללא קשר לממד	31
	סה"כ המרכיבים	100
	סה"כ הממד	10
ממד מעורב (וללא קשר לממד ספציפי)		39 (3)
סה"כ		100

מבין המרכיבים האסוציאטיביים של הממד הסיפורי, השכיחה ביותר היא האסוציאציה ההיסטורית (35% מכלל האסוציאציות הנכללות בממד). זו גם האסוציאציה הדומיננטית בנופים שזיהויים נסמך על יותר מאסוציאציה אחת (המרכיב המעורב – 39% בממד הסיפורי) כיון שהאסוציאציות הקשורות למיתוס ופולקלור מהוות, כל אחת, רק 5% מכלל האסוציאציות המרכיבות את הממד הסיפורי. לאור הממצא שזיהויים של 35% מהנופים שעלו במדגם

קשורים לממד הסיפורי הרי שהאסוציאציה ההיסטורית היא הנפוצה ביותר בזיהויים של נופים אסוציאטיביים. יחד עם זאת, חשוב לציין שזיהויים של 39% מהנופים שעלו במדגם נעשה על בסיס של יותר מאסוציאציה אחת (ראה 'ממד מעורב' בלוח 1). האסוציאציה המשנית המעורבת בכך היא האסוציאציה הרוחנית. היא גם השנייה בשכיחותה, המוחלטת והיחסית, בזיהויים של הנופים האסוציאטיביים שעלו בסקר המדגמי.

השפעת התכונות האישיות על בחירת הנוף

על מנת לבחון את שאלות והשערות המחקר נבחנו כל הקשרים המצופים בין התכונות האישיות של הנדגמים לבין הממדים הטיפולוגיים ומרכיביהם האסוציאטיביים כפי ששוער במסגרת הקונצפטואלית שהוצגה באיור 2. קשרים בין משתנים אורדינליים נבחנו באמצעות מבחן שונות (Anova) וקשרים בין משתנים נומינליים נבחנו באמצעות מנת מיקום (Location Quotient – LQ). מנת המיקום בוחנת האם, ובאיזו מידה כל ממד ו/או מרכיב אסוציאטיבי נתון, בהתאם להשערות המחקר, בולט בכל אחת מהקבוצות של תכונות האישיות המצופות. תוצאות הבחינה של כל הקשרים המצופים בין הממדים ומרכיביהם לבין התכונות האישיות מופיעות בלוחות 2 ו-3.

הקשר שבין אופיו של הנוף לבין רמת הדתיות של הפרט (לוח 2), נדחה על ידי מבחן השונות אך אושש על ידי בחינת מנת המיקום (LQ). מנת המיקום מורה שקיימת הסתברות גבוהה שחילונים ומסורתיים-דתיים יבחרו בנופים בעלי אופי דתי, אולם לא קיימת אותה ההסתברות בקרב האתאיסטים. תוצאות אלה הגיוניות משום שאתאיסטים מעיקרם הם חסרי דת ולכן לפי הגישה האקזיסטנציאליסטית הם לא אמורים לבחור באתרים דתיים. לעומת זאת, החילוניים נעים בין שני העולמות, אינם שוללים את קיומו של אלוהים אך אינם דתיים ולכן סביר שייטו לבחור גם באתרים דתיים. בכך יש בתוצאה לאשש את ההשערה בדבר הקשר שבין רמת הדתיות של הפרט לבין אופיו הנתפש של האתר. אולם, נמצאה גם הסתברות גבוהה שחילונים יבחרו בנופים אסוציאטיביים רוחניים (לוח 2). קשר זה ניתן אולי להסביר על ידי כך שהחילונים אינם שוללים את קיומו של האל אך אינם מכירים היטב את הדת, הם כמהים ונמשכים לכיוון מטאפיסי ועל ידי כך מחליפים את הדת ברוחניות. קשר חדש נוסף שהתגלה, מצביע על כך שחילונים נוטים לבחור נופים אסוציאטיביים בעלי נופך מיתוסי. ייתכן שהסבר לתופעה ניתן לתת על ידי החינוך הממלכתי-ציוני החילוני הקושר את המקום אל האידאולוגיה בצורת מיתוסים, למשל מיתוס מצדה ומיתוס תל חי.

באשר לרמת האידאולוגיה של הפרט נמצא שמבחן שונות, ובאופן חלקי גם מנת המיקום, מאששים את הקשר המשוער בין רמת האידאולוגיה הלאומית של הפרט לבין אופיו האידאולוגי של הנוף בו הוא יבחר. במקביל, נמצא קשר חלקי בין בעלי רמת האידאולוגיה הבינונית (המהווים רוב במדגם) לבין האוכלוסייה החילונית (המהווה גם היא רוב באוכלוסייה הנחקרת) ולהניח שמדובר באותם הנדגמים המושפעים מאותה מערכת חינוכית.

התכונה של ידיעת הארץ (לוח 3) נחלקת לפי השערות המחקר ל"הכרת הארץ בפועל" הקשורה לממד המוחשיות ול"ידיעת הארץ כהשכלה", הקשורה לפי ההשערות לממדים הטיפולוגיים המעורבים. ואכן נמצא שככל שרמת "הכרת

לוח 2: סיכום תוצאות המבחנים הסטטיסטיים: רמת דתיות ורמת האידאולוגיה

ממד	רמת הדתיות				רמת האידאולוגיה			
	שונות (ANOVA)	מנת מיקום	Location Quotient	מסורתיים-זתיים	שונות (ANOVA)	מנת מיקום	Location Quotient	מסורתיים-זתיים
ממד מטאפיסי	דת	-	+	+	+	+	+	+
	רוחני							
	אידאולוגי							
	מעורב							
ממד סיפורי	היסטורי							
	מיתוסי							
	פולקלוריסטי							
	מעורב							
ממד תרבותי	אמנות חזותית							
	לירי							
	ספרותי							
	מעורב							
ממדים אסוציאטיביים	מטאפיסי							
	סיפורי							
	תרבותי							
	מעורב							

אפור בהיר – קשר משוער שניכח, אפור בינוני – קשר משוער שאנוש, אפור כהה – קשר חדש שהתגלה

לוח 3: סיכום תוצאות המבחנים הסטטיסטיים: הכרת הארץ (בפועל), ידיעת הארץ (בהשכלה) וידע כללי תרבותי

	ידיעת הארץ (בפועל)				ידיעת הארץ (השכלה)				ידע כללי תרבותי			
	מבחן ה- Location Quotient		שונות (Anova)		מבחן ה- Location Quotient		שונות (Anova)		מבחן ה- Location Quotient		שונות (Anova)	
גורמים טיפוליים	רמה נמוכה	רמה גבוהה	רמה נמוכה	רמה גבוהה	רמה נמוכה	רמה גבוהה	רמה נמוכה	רמה גבוהה	רמה נמוכה	רמה גבוהה	רמה נמוכה	רמה גבוהה
מטאפיסי	דתי											
	רוחני											
	אידיאולוגי											
ממד סיפורי	מעורב											
	היסטורי											
	מיתסי											
	פולקלוריסטי											
ממד תרבותי	מעורב											
	אמנות חזותית											
	לירי											
	ספרותי											
	מעורב											
ממדים אסוציאטיביים	מטאפיסי											
	סיפורי											
	תרבותי											
	מעורב											
ממד המוחשיות	מוחשי											
	מעורב											
	לא מוחשי											

אפור בהיר – קשר משוער שנדחה, אפור בינוני – קשר משוער שאושש, אפור כהה – קשר חדש שהתגלה

הארץ בפועל" של הפרט גבוהה יותר כך עולה הסבירות שהוא יבחר בנופים מוחשיים. יחד עם זאת, לוח 3 מורה שהקשר החיובי שבין הרמה של "ידיעת הארץ כהשכלה" לבין ההסתברות של בחירת נופים אסוציאטיביים מעורבים אושש חלקית בלבד.

קשרים חדשים שלא הופיעו בהשערות המחקר (לוח 3), מצביעים על כך שדגמים בעלי כל הרמות של ידיעת הארץ כהשכלה נוטים לבחור בנופים של אמנות חזותית וקיים קשר בין התכונה של ידיעת הארץ לבין נופים אסוציאטיביים מיתוסיים. הקשר עם הנופים המיתוסיים על ידי הנחלת אהבת הארץ (ותוך כדי כך, מיתוסיים) באמצעות חינוך לנרטיב הציוני. לעומת זאת, הקשר החזק עם הנופים של האמנות החזותית פחות ברור וניתן אולי להסבירו על ידי הקשר לגאוגרפיה של ארץ ישראל אותו סיפקו הנדגמים בתשובותיהם לשאלות הידע הכללי התרבותי.

התכונה האחרונה שנבדקה (לוח 3) הייתה "ידע כללי תרבותי". לפי השערות המחקר, צפוי "שככל שרמת הידע הכללי-תרבותי גבוהה יותר, כך עולה ההסתברות שהנדגם יבחר בנופים הקשורים לממד התרבותי או הסיפורי", וכן צפוי קשר הפוך אל הממד המוחשי; כלומר, "ככל שרמת הידע הכללי-תרבותי גבוהה יותר כך עולה ההסתברות שהנדגם יבחר בנוף לא מוחשי". ההשערה הראשונה אוששה באופן חלקי במבחן השונות שהראה כי נדגמים בעלי רמת ידע כללי-תרבותי גבוה נוטים לבחור בנופים אסוציאטיביים בעלי אופי פולקלוריסטי, לירי וספרותי. בנוסף, נמצאו קשרים חלקיים בלבד בין חלק מהרמות של הידע הכללי-התרבותי לבין שאר הגורמים הטיפולוגיים. נמצא כי בעלי הרמה הגבוהה של הידע הכללי תרבותי נוטים לבחור בנופים אסוציאטיביים היסטוריים בנוף תרבותי מעורב ובנופי הממד הסיפורי והתרבותי. כמו כן נמצא שדגמים בעלי רמה נמוכה של ידע כללי תרבותי נוטים לבחור בנופים אסוציאטיביים אמנותיים ונדגמים בעלי רמת ידע בינונית נוטים לבחור בנופים מיתוסיים, בעוד שלפי השערות המחקר בעלי כל הרמות אמורים לבחור בהם. יש לציין שנופים אלה נמצאו קשורים באופן מובהק גם לתכונה ידיעת הארץ כהשכלה.

ההשערה הטוענת לקשר חיובי בין רמת הידע הכללי-תרבותי לבין הנטייה לבחור בנוף לא מוחשי נבחנה באמצעות מנת המיקום ונמצא שדגמים בעלי רמת ידע כללי-תרבותי גבוהה נוטים לבחור בנופים לא מוחשיים, נדגמים בעלי רמת ידע בינונית נוטים לבחור בנופים מעורבים ונדגמים בעלי רמה נמוכה נוטים לבחור גם בנופים מוחשיים וגם בנופים לא מוחשיים. ממצאים אלה קשורים להשערת המחקר המרכזית הטוענת ש"ככל שהפרט יודע פחות על המקום, כך הוא נוטה יותר לגישה האמפיריציסטית ועולה חשיבותו של ממד המוחשיות בזיהוי הנוף האסוציאטיבי. ככל שהפרט יודע יותר, כך הוא נוטה לגישה האקזיסטנציאליסטית ופוחתת חשיבותו של ממד המוחשיות בזיהוי הנוף אסוציאטיבי". נטיות אלה מוסברות באופן לוגי: כאשר אדם מגיע לאתר נופי עליו אינו יודע דבר, הוא יסתמך על עצמים מוחשיים בשטח וככל שהאדם יודע יותר על האתר אליו הגיע, הוא יוכל להעניק לו משמעויות ופרשנויות אישיות הנגזרות מהידע שלו (Wakefield & McMullan, 2005). הדיון בקשר שבין רמות הידע ותכונות הפרט לבין שתי גישות בסיסיות אלה מוצג להלן.

נופים אסוציאטיביים והגישה האמפיריציסטית

הספרות טוענת (Wakefield & McMullan, 2005) שככל שלפרט יש יותר ידע, הוא יכול להשלים בעזרת דמיונו את מה שחסר במציאות ולכן יש צורך קטן יותר בבסיס אמפירי מוחשי. טענה זו מקבלת אישוש אמפירי בלוח 3. נמצא שעם העלייה ברמת הידע הכללי תרבותי, יורדת רמת המוחשיות של הנופים באופן הדרגתי: הנדגמים בעלי רמת הידע הגבוהה נמצאו כבעלי הסתברות גבוהה לבחור בנופים שאינם מוחשיים, הנדגמים בעלי רמת הידע הבינונית נמצאו כבעלי הסתברות גבוהה לבחור בנופים בעלי מוחשיות מעורבת והנדגמים בעלי רמת הידע הנמוכה נמצאו כבעלי הסתברות גבוהה לבחור גם בנופים מוחשיים וגם בכאלה שאינם. נטייתם של הנדגמים מן הרמה הנמוכה לבחירה כפולה אינה מפתיעה. לפי עקרון ההדרגתיות הם אמורים לבחור בנופים מוחשיים ועם זאת, ייתכן שבחירתם השנייה נובעת מ"גסותו" של הסולם האורדינלי ששימש למבחן ואינו רגיש מספיק. תימוכין לכך הוא המספר הרב של הנדגמים שלא ידעו לענות על רבות משאלות המחקר בתחום התרבותי (לוח 4).

לוח 4 : התפלגות חוסר הידע הכללי של אוכלוסיית המדגם (ב-%)
לפי רכיבי הידע התרבותי

רכיב ידע תרבותי	חוסר ידע בקרב הנדגמים (%)
שירה	9
ספרות	28
אמנות חזותית	58
קולנוע	26
תיאטרון	72

לפי Turner (2007), אדם המכיר את השטח באופן מעשי, יסתמך יותר על ניסיונו ופחות על דמיונו כאשר הוא חושב על נוף אסוציאטיבי. כלומר, ככל שרמת הכרת הארץ (בפועל) גבוהה יותר אצל הפרט, כך עולה הסבירות שהוא יבחר בנוף אסוציאטיבי מוחשי (במידה וחסר לו ידע כללי). הסיבה לכך היא שאותו אדם ינסה לאתר נופים אותם הוא מכיר וראה. לכן נופים אלה יהיו מוחשיים. יש להדגיש כי לאדם המכיר היטב את השטח, לא יהיה בהכרח הידע ההיסטורי או התרבותי על המקום (Turner, 2007). בלוח 3 ניתן לראות שמתוך כלל הנדגמים, לבעלי הרמה הנמוכה והגבוהה של הכרת הארץ (בפועל) יש הסתברות גבוהה לבחור בנופים אסוציאטיביים מוחשיים, בעוד שלבעלי הרמה הבינונית יש הסתברות גבוהה לבחור בנופים אסוציאטיביים שאינם מוחשיים. תוצאה זו מפתיעה, כיוון שצפוי יותר שבעלי הרמה הנמוכה או הגבוהה יהיו השונים ולא דווקא בעלי הרמה הבינונית. עם זאת, ניתן לנסות ולהסביר את התופעה על ידי האפיון הסובייקטיבי של הנדגמים את עצמם - 46% מהם הגדירו את עצמם כבעלי היכרות גבוהה ו- 36% הגדירו עצמם כבעלי היכרות בינונית. דהיינו, 82% מהנדגמים נמצאים בשתי הרמות העליונות של ארבע דרגות הסולם.

נופים אסוציאטיביים והגישה האקזיסטנציאליסטית

תורת האקזיסטנציאליזם טוענת שהקיום קודם למהות (Sartre, 1948) ולפיכך ככל שרמת הידע הכללי-תרבותי אצל הפרט גבוהה יותר, כך עולה הסבירות שיכיר אלמנטים תרבותיים רבים. לפיכך, יש הסתברות גבוהה שהפרט יבחר בנופים אסוציאטיביים מהממד הסיפורי ומהממד התרבותי. הסיבה לכך היא שככל שלאדם יש ידע רב ומגוון יותר, כך הוא יכיר יותר פרטי ידע מתחומים שונים שבהם הוא יוכל להשתמש. השערה זו היוותה את הבסיס למבחנים הסטטיסטיים למציאת ההסתברות בה יבחרו נדגמים בעלי רמה גבוהה של ידע כללי-תרבותי בנופים אסוציאטיביים סיפוריים או תרבותיים. בפועל, נמצא קשר בין מאפייני הידע הכללי-תרבותי לבין הגורמים הטיפולוגיים ה'פולקלוריסטי', 'הלירי' ו'הספרותי' כפי שצפתה השערת המחקר. לעומת זאת, נדחו קשרים אחרים שנצפו: הקשרים עם הגורמים המיתוסי וההיסטורי בממד הסיפורי ועם גורם האמנות החזותית בממד התרבותי. דחיית השערות המחקר הקושרות בין הידע הכללי-תרבותי לבין הנופים האסוציאטיביים המיתוסיים והנופים האסוציאטיביים האמנותיים, מוסברת על ידי הקשרים המשוערים עם מאפייני ידיעת הארץ (כהשכלה) שהוצגו לעיל.

כאשר בודקים את הנופים האסוציאטיביים ההיסטוריים (לוח 3), מוצאים שרק בעלי הרמה הגבוהה של ידע כללי-תרבותי נוטים לבחור בהם. מדובר בממצא מעניין שכן אף אחת מהתכונות האישיות לא נקשרה אל הגורם הטיפולוגי ההיסטורי על אף שנופיו דומיננטיים (35%) בממד הסיפורי. הצלבת הנתונים בין הסיבות האישיות לבחירה בנוף לבין הנופים ההיסטוריים מורה שרבים מהנדגמים שבחרו בנוף היסטורי עשו זאת "מסיבות רגשניות המתארות הווייה 'צברית', ישראלית-נוסטלגית ומקבלות יחדיו נופך רומנטי". מכאן ניתן ללמוד שלא הידע בלבד הוא המוביל לבחירה בנוף מסוים (אם כי הוא משפיע) אלא גם אופיו של האדם והשקפת עולמו. מאפיינים אלה מגולמים במחקר הנוכחי ברמת הדתיות ובאידיאולוגיה של הפרט.

מסקנות

המחקר הנוכחי עוסק בדרך בה תופש הפרט נופים אסוציאטיביים במסגרת תיאוריות בחירה (אקזיסטנציאליזם ואמפיריציזם). ההשערה המרכזית טוענת שתכונותיו האישיות של הפרט משפיעות על הדרך בה הוא תופש נופים אסוציאטיביים, כאשר הגישה האקזיסטנציאליסטית משפיעה על התוכן שיצוק הפרט אל הנוף שהוא מזהה והגישה האמפיריציסטית משפיעה על מוחשיות הנופים שיזהה. תוצאות המחקר אכן מאששות את ההשערה ומעידות על כך שמאפייניו ותכונותיו האישיות של הפרט מהווים את הבסיס ממנו מתפתחת תפישתו. דהיינו, אדם ללא ידע, ניסיון או שניהם, לא יוכל לזהות נוף אסוציאטיבי, מכיוון שהוא לא יוכל להעניק לנוף את המהות שתהפוך אותו לאסוציאטיבי. דרך יצירת הנוף האסוציאטיבי היא אמנם אוניברסלית, אך לא התכונות האישיות הדרושות ליצירתו. בהתאם לכך, פרטים שונים עשויים לצפות באתר נוף אחד ולחוות אותו בצורה שונה זה מזה. לצורך מיפוי שיטתי של נופים אסוציאטיביים, יש לבחור לפיכך, אוכלוסייה מחקר רחבה ומגוונת שתייצג את כל קבוצות האוכלוסייה. הקשרים החדשים שהתגלו במחקר יכולים להיות מוסברים על ידי תכונות אופי שלא נכללו בו.

ייצוגן של תכונות נוספות במחקרים עתידיים עשוי לשפוך אור על תהליך היווצרות הנוף האסוציאטיבי הרוחני וההיסטורי, להם לא נמצא במחקר הנוכחי מאפיין אישי מתאים. בהתבסס על אוכלוסיית מחקר רחבה יותר ניתן יהיה גם למפות בצורה מייצגת יותר את הנופים האסוציאטיביים הנתפשים ובכך לעדן ולאפיין ביתר דיוק מכלולי נוף של תכניות מתאר ארציות כגון תמ"א 35 או לשקול את הרחבתם, לאתר נופים ואתרים החשובים לציבורים מסוימים ובכך להגן עליהם, ליצור מוקדי תיירות חדשים ואף לסייע בפילוח קהלי יעד.

מקורות

- אברמסון, ל. (2010), מה רוצה הנוף (ומה חסר לו)?, מארב, כתב עת מקוון לאמנות ותרבות. <http://maarav.org.il/archive/?author=206>
- אורן, ר. (2005) פוטו-גאוגרפיה של מרכז ופריפריה: ייצוג יישובי הארץ וחבליה בתצלומים 1945-1963, אופקים בגאוגרפיה, 66-65 (424-407).
- אנציקלופדיה ישראלית: חדשה, מקיפה, כללית, (1989), כתר הוצאה לאור, ירושלים. בן יהודה, נ. (1995), מצדה - בין מיתוס למציאות, גלילאו – המגזין הישראלי למדע ואקולוגיה, 12, 32-38.
- המינווי, א. (2006), איים בורם, פן הוצאה לאור. ידיעות אחרונות. ספרי חמד, תל-אביב.
- אעיבאריה, ע. (2008), זוכרות את עגור, ארגון זוכרות. טאוב, ג. (2010), מהי ציונות?, משכל, תל אביב.
- טריסטראם, ה. ב., (2000), מסע בארץ ישראל, יומן 1864-1863, מוסד ביאליק, ירושלים.
- ליסובסקי, נ. (2006). בעקבות הזמן האבוד בנוף, אופקים בגאוגרפיה, 67: 41-63. מיטשל, וו. גי. טי. (2009). נוף קדוש, הוצאת רסלינג, תל אביב.
- פדיה, ח. (2007). נחל קדרון: פואטיקה של מקום: רחובות הנהר בתווך שבין אימה גדולה וירח לבין "לסעיף סלע עיטם", בתוך אבידב ליפסקר ותמר וולף מונזון (ע.), רחובות הנהר לאורי צבי גרינברג: מחקרים ותעודות, 185-159, אוניברסיטת בר-אילן.
- קדר, ב.ז. (1991). קרב קרני חיטין: מבט אחר, קתדרה לתולדות ארץ ישראל וישובה, 61, 95-112.
- שר-שלום, א. ואחרים (2010). נופי תרבות בישראל, רשות הטבע והגנים, ירושלים.
- Antrop, M. 2005. "Why landscapes of the past are important for the future", *Landscape and Urban Planning*, 70, 21-34.
- Antrop, M. (2006), "Sustainable Landscapes: contradiction, fiction or utopia", *Landscape and urban Planning*, 75, 187-197.
- Fowler, P. (2003), *World Heritage Cultural Landscapes 1992-2002*, UNESCO World Heritage Centre, Paris.
- Gertz, n. (1986), "Social Myths in Literary and Political Texts", *Poetics Today*, 7(4), 621-639.
- Goehring, J. (1993), "The Encroaching Desert: Literary Production and Ascetic

- Space in Early Christian Egypt", *Journal of Early Christian Studies*, 1(3), 281-296.
- Marcucci, D. J. (1999), "Landscape history as a planning tool", *Landscape and Urban planning*, 49, 67-81.
- Mitchell, N., Buggy, S. (2000), "Protected Landscapes and Cultural Landscapes: Taking Advantage of Diverse Approache", *The George Wright Forum* 17(1), 35-46.
- Sartre, J.-P. (1948), *Existentialism is Humanizm*, Methuen, London.
- Sauer, C. O. (1925), *The morphology of landscape. Land and Life: A selection from the writings of Carl Otwin Sauer*, Berkeley university, San Francisco.
- Selman, P. (2006), *Planning at the Landscape Scale*, The RTPI Library 12, Routledge, Abingdon, UK.
- Turner, M. (2007), "Values of heritage in great religious and cultural areas From Existetialism to Historicism - a view of the holy land and the sites of Jesus and the Apostles", Paper written for ICOMOS and ICCROM, Florence.
- UNESCO. (1996), "Information Document: Report of the Expert Meeting on European Cultural Landscapes of Outstanding Universal Value", UNESCO Headquarters, Paris.
- Wakefield, S. McMullan, C. (2005), "Healing in places of decline: (re)imagining everyday landscapes in Hamilton, Ontario", *Health & Place*, 11, 299-312.

